

Fyrri heimsbardagi 1914-1918

1

Skúlin skal miðja ímóti, at næmingurin ognar sær eitt søgumedit, sum hjálpir honum at tulka hendingar og tilburðir í nútíðini og at fyrireika seg til framtíðina.

Mál

Næmingarnir skulu, tá ið kapittulin er gjøgnumgingin, kenna til uppruna, gongd og avleiðingar av fyrri heimsbardagi.

Tann framtíðartrúgv, sum eyðmerkti aldaskiftið 1900 í Evropa við tøkniligari og medisinskari menning og stórum vónum fyri betraðum umstøðum hjá alsamt fleiri fólkkum, umskapaðist eftir eitt drúgt tígjuáraskeið, har heilir árgangir av ungum monnum mistu lívið í navninum hjá heimlandum sínum. Tá ið upprunin, gongdin og avleiðingin av krígnum verður kannað, er tað avgerandi samstundis at gera sær metingar um, hvørjar kreftirnar vóru, ið birtu uppundir hendingarnar.

Tey, sum fyrst í 1900 virkaðu fyri einum fólkaræðisligum Svøríki og valrætti, ið ikki var tengdur at inntøku ella kyni, noyddust at taka støðu til ógvusligu samfelagsbroytingarnar í Russlandi.

Umskapanin av gamla bóndalandinum hildu fram í fyrri helvt av 1900-talinum, og Svøríki var komið við í heimsbúskapin. Men kríggjð forðaði fyri handlinum og elvdi til, at týðningarmiklar innflutningsvørur vantaðu.

Í viðgerðini av „*myrku 20. öld*“ við stóði í fyrri heimsbardaga er týðningarmikið at nema við spurningin, um søgan hevur týðilig subjekt, t.e. ábyrgdaðar einstaklingar. Kundi evropeiski leiðarin, sum við sveittabroti tók sínar avgerðir í svørtu vikuni í juli-august 1914 havt gjørt nakað øðrvísi? Kann hann ábyrgdast persónliga, ella fylgdi hann bert rákinum í tíðini og fólka viljanum? Ella er tað so, at kríggj, nýtlan av hópoyðingarvápnum, fólkamorð og aðrir ræðuleikar bara henda, tá ið tíðin so at siga er búgvín til tess og sostatt liggur heilt uttanfyri ábyrgdina hjá einstaklinginum?

Í royndini at greina hví so langt var farið niður í óndskap og harðskap, sum summar stjórnir gjørdur í 1900-talinum, hava søgufrøðingar brúkt ymiskar frágreiðingar. Tey, sum hella til ætlanarlígu (*intentionalistisku*) frágreiðingina leggja høvuðsdentin á einstakar persónar og teirra vilja, meðan tey, sum hella til *virklígu* (*funktionalistisku*) frágreiðingina vísa á politisku skipanirnar, fíggjarlígu

Hatt, Christine: *Den første verdenskrig 1914-18*

Hibbert, Adam: *I skyttegravene under første verdenskrig*

Rossm, Stewart: *1. verdenskrig (Tíðarlinjur)*

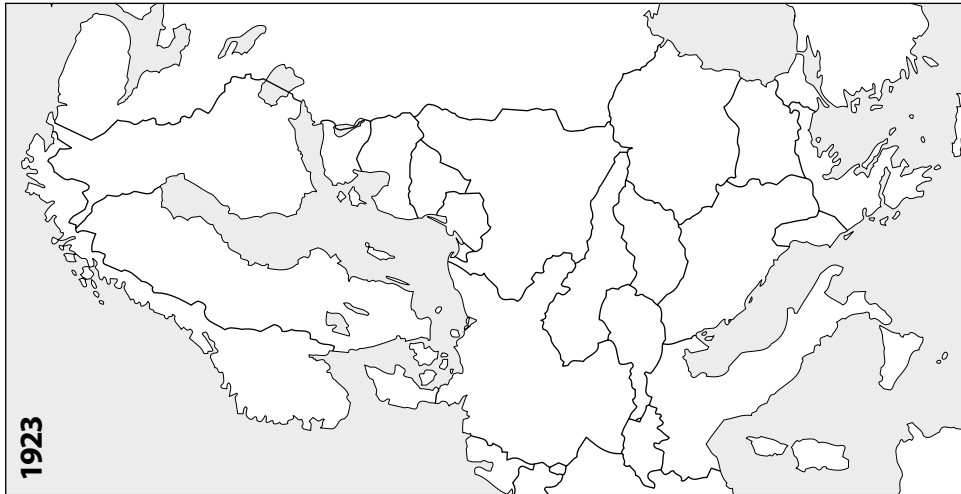
gongdina og sosialu stöðuna í samfelagnum. Lættast er at skilja spurningin, um bæði sjónarmiðini verða samantvinnað, soleiðis at skilja, at tað eru bæði atburðurin hjá einstaklingum og samfelagsstöðan, ið elvir til hendingagongdirnar.

Søgumedvit snýr seg um *evnini at grunda yvir søguna sum eina hendingagongd, har týðulig subjek eru til staðar* – sama um talan er um einstaklingar, ella um tað snýr seg um samlaða atburðin hjá mongum fólki í senn, ella atgerðarloysi, sum stýrir menningini. Tað er ikki fyrr enn tú sjálv/ur megnar at vera við í og grunda yvir slíkar tulkningar, at tú fært ment atgerðarførleikarnar, sum aktivir og ábyrgdarfullir samfelagsborgarar mugu hava.

Uppgávur

Uppgáurnar í kapitlinum eru av ymsum slagi. Fyrst er ein kortuppgáva um broytingarnar í evropeisku landamørkunum, og so er ein um hin ókenda hermannin. Endamálið við teirri seinnu uppgávuni er at seta eitt „andlit“ á tær milliúnir fólkin, sum mistu lívið í ruðuleikanum, ið kallaður verður fyrri heimsbardagi. Eftirspælið av krígunum verður viðgjørt í eini uppgávu um friðin í Versailles, og eftir hana er ein uppgáva, um hvussu Svøríki varð ávirkað av krígunum. Harumframt er eisini hin fyrsta *Nú er tað tú, sum skal granska*-uppgávan, ið hereftir verður ein afturvendandi táttur í læraravegleiðingini. Tankin er, at næmingarnir skulu koma at kenna, hvussu tað er vera søgu-granskari, umframt at økja um innlit (og virðing) teirra fyri søgu-skrivingini.

Evropa 1914 og 1923

Kort: Stig Söderlind

1. Set inn növnini á ríkjunum á kortið frá 1914.
2. Hverji nýggj ríki vórðu stovnað eftir kríggið? Set inn teirra növn á kortið frá 1923.
3. Hverjum londum hövdu ríkini hoyrt til frammanundan?

Ókendi hermaðurin

11. november á hvørjum ári halda tey í Bretlandi *Remembrance Day*. Reyða valmuan, sum er ein vanlig blóma í Flandern, har skotgravakríggið var, er vorðin symbolið upp á henda dag og fyri krígveterarnar. Hon prýðir grøvina hjá ókenda hermanninum í Westminster Abbey, eisini prýðir hon aðrar minnisvarðar yvir teir falnu í fyrra heimsbardaga.

Í Fraklandi verður vápnahvíldardagurin – *l'Armistice* – m.a. hildin við, at blómur verða lagdar á Triumfbogan í París, har grøvin hjá ókenda hermanninum er.

Foto: Camera Press

1. Fotomyndin er av einum týskum krígsfanga. Hvat heldur tú, at hann man hugsa, har hann stendur handan píkatráðin? Skriva ein stuttan tekst um tað, týski hermaðurin kann hava upplivað, hugsað og følt á hermótinum.

Grein 231 í Versaillesáttmálanum

Tær sameindu og samstarvandi stjórnirnar krevja, og Týskland játtar, at landið hefur skuldina og ábyrgdina av øllum tapi og skaða, sum rakt hefur tey sameindu og samstarvandi stjórnirnar og fólkinu undir teimum gjøgnum tað kríggj, sum noytt var inn á tey við álopinum hjá Týsklandi og feløgum tess.

Fleiri samanhangandi orsøkir vóru, sum førdu til, at Evropeisku londini satsaðu upp á hernaðardubbing. Men tað var í „svørtu vikuni“, at allar endaligar avgerðir vóru tiknar. Amerikanski søgufrøðingurin *Sidney Bradshaw Fay* segði í verki sínum *Origins of the World War* (1929), at í hvørjum landi sær høvdu politiskir og hernaðarligir leiðarar viðtikið atgerðir, sum førdu til dubbing og krígsavbjóðingar – ella latið vera at viðtikið atgerðir, sum kanska kundu havt forðað fyri kríggi.

1. Les grein 231 og skriva eina stutta útgreining av, hvat hon merkir.
2. Hvør orsøk til kríggið er at finna, um hendingagongdin í Evropa frá endanum á 19. øld verður kannað??
3. Ger ein stuttan lista við krígsavbjóðingum, sum komu í „svørtu vikuni“ í juli-august 1914.
4. Heldur tú, at grein 231 gevur eina rætta mynd av hendingunum?
5. Hevði tað borið til heilt at sloppið undan kríggjum? Ella hevði tað kunnað endað áðrenn? Nær, um so er? Skiftið orð um hetta!

Svøríki: á vári 1917

Á vári 1917 fóru fram upplop og mótmæli kring um í Svøríki, ið byrjaðu í Västervik tann 16. apríl. Har gingu arbeidarar saman í kravgongu fyri betri sœmdum. Teir kravdu, at breyðskamtið gjørdist størri, at útflutningurin av matvørum helt uppát, og at skattskyldan var avtikin hjá teimum lægstu inntøkunum. Harumframt tóku teir uppáttur gamla kravið um ein átta tímar arbeiðsdag og hægri løn.

Seinni komu kravgongur av sama slag aðrastaðni kring landið, m.a. í Tranås, Eksjö, Kalmar, Ystad, Malmö, Lund, Borås, Trollhättan, Örebro, Karlstad, Hagfors, Borlänge, Ådalen, Hudiksvall, Hofors, Västerås, Stokkhólmi, Södertalje, Norrköping, Linköping og Åtvidaberg. Ein stórir partur av svongu og uppøstu mótmælisfólkunum vóru kvinnur.

Hæddarpunktið kom á Seskarö, sum er lítil oyggj einar tjúgu kilometrar í ein útsynning úr Haparanda, sigur Yvonna Hirdman í bók síni Vit byggja landið (Vi bygger landet). Har gjørdur arbeidararnir av á fundi í fólkisins húsi at tvingsilskeypa alt breyð í bakaríunum. Teir vildu sjálvir býta út breyðið til húskini í bygdini at tryggja, at tað gjørdist so rættvíst sum møguligt. Á Seskarö legði bæði lögreglan og herurin uppí, og hóast arbeidararnir tóku á seg felags ábyrgd fyri hendingunum, fingur nakrir av monnunum fongsulsrevsing í triggjar til fimm mánaðir.

Sjálvt teir verndarskyldigu á landsins herdeildum vístu sína ónøgd. Í Boden tók seg upp hungursverkfall orsaka av vánaliga matinum, og í fleiri førur vístu teir verndarskyldigu samhuga við arbeidarunum t.d. bæði í Karlskrona og í Östersund.

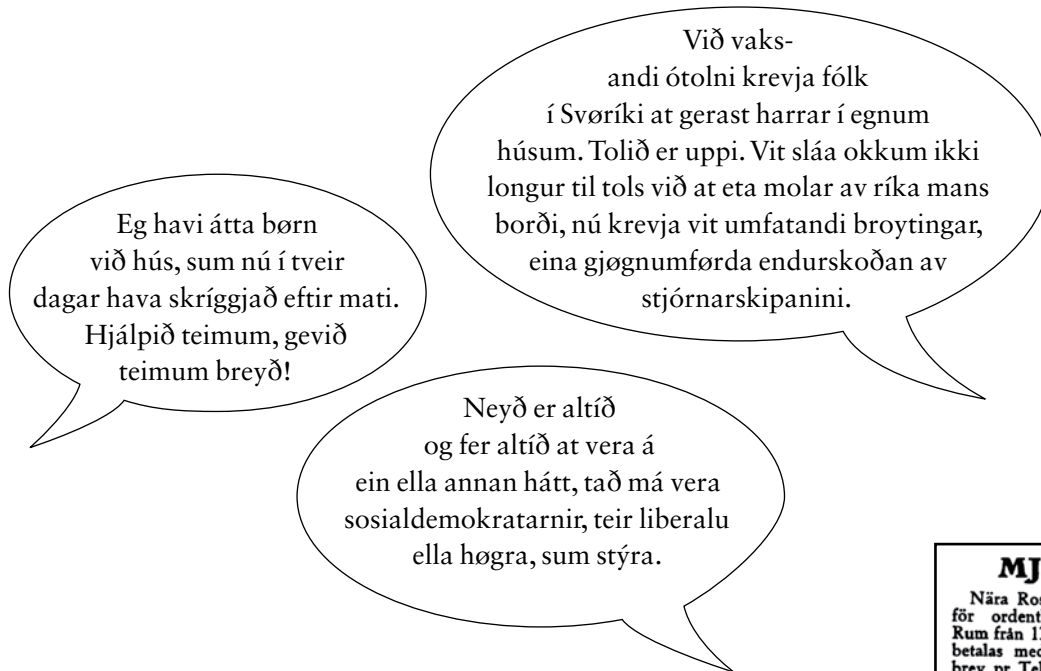
Stjórnin hjá Hammarskjöld gjørdi millum lítið og einki at lætta um hjá teimum, sum vóru ringast fyri, og ikki gekk long tí, so kundi staðfestast, at matvørutrongd var í landinum. Kortini helt útflutningurin av matvørum fram til 1916/17.

Kravið um eitt rættvísari samfelag og um almennan valrætt gjørdist alsamt harðari, og í mars 1917 tók Carl Swartz við forsætismálaráðharrasessinum eftir Hammarskjöld, ið hevði fingið eyknevni „Hungerskjöld“. Men Swartz kunngjordi, at hóast hansara stjórn ikki var komin fyri at geva sviðum eina nýggja stjórnarskipan, varð tó lovað, at spurningurin um valrættin skuldi vera avgjørdur á valinum, tá ið heystið kom.

Í leiðsluni hjá sosialdemokratunum gekk kjakið, hvussu menningin móti einum rættvísari samfelag skuldi fara fram. Har vóru bæði tey, sum hildu loysnina vera at finna í einari vápnaðari kollvelting, og tey, sum hildu frægast mundi vera við mótmælisgongum við stigvísu krøvum, sum so líðandi skuldi betra samfelagið.

Á heysti 1917 misti høgra 20 tinglimir á valinum til annað kamarið. Sosialdemokratarnir og teir liberalu fóru saman í stjórnuttanum høgra, sum ikki vildi vera við í einari savningsstjórn.

Forsætismálaráðharri gjörðist Nils Edén, ið var liberalur. Í mai 1919 samtykti tingið umfangandi umskipanir av valrættinum, og á valinum til annað kamarið í 1921 var talið á teimum við valrætti vaksið frá 20,4 til 54,3% av fólkatálinum. Ein knøpp helvt av kvinnunum brúkti sín nývunna valrætt. Av monnunum vóru út við 60% á vali.

1. Hvør segði hvat í ófriðarliga várinum í 1917? Set rætta persónin til røttu útsøgnina: *Per Albin Hansson*, leiðandi sosialdemokrat, í eini røðu fyri 100.000 fólki á Gärdet í Stokkhólmi, *Andersson i Skivarp*, tingmaður fyri høgra og grátandi kvinna á mótmælisgongu í Norrköping.
2. Finn útav, hvat stjórnin gjörði fyri at fáa bilbugt við matvørutrotinum.
3. Í Russlandi ferdu hendingarnar hetta várið til eina kollvelting. Hví heldur tú eingin kollvelting kom í Svøríki í sambandi við ófriðin í 1917?
4. Høgrumegin sært tú nøkur dømi um lýsingartekst úr bløðunum frá 1917-18. Hvørjar umstøður gera, at tað eru júst hesar vøurnar, sum verða keyptar, deildar og seldar?

MJÖLK.

Nära Roslagstull önskas för ordentl. yngl. möbl. Rum från 13 Januari. Hyra betalas med mjölk. Svar i brev pr Tel. 8, Kantorp.

Fotogen!

Skräddare önskar byta till sig några liter Fotogen mot utförande av reparationer eller sy nytt. Svar till Allm. Tel. Aspudden 50 17.

25 KRONOR

erhåller den som skaffar bekymrad husmoder 50 kilo socker. Svar till »Lingonsylt», Dag. Nyh. Huvudkontor.

OKKÖTT!

Vem kan åtaga sig leverans av cirka 100 000 kg. Oxkött till export? Svar bedes inlämnas till postbox 273 märkt »Oxkött».

En snygg, klädd utdragssoffa bytes mot potatis.

Svar till »Ömsesidig nytta», St. T., Södermalmstorg.

Nú er tað tú, sum skal granska

– spanska sjúkan

Í søgu hefur tað sera alstóran týdning at vera keldukritisk/ur. Hvaðani havi eg fingið mínar upplýsingar? Er keldan trúlig? Fyri at tú skalt kunna siga nakað um søguligar hendingar, skalt tú hava samanborið upplýsingarnar frá minst tveimum ymiskum keldum. Men tað er ikki líkamikið, hvørjar niðurstøður tú kemur til. Niðurstøðurnar skulu í stóran mun taka støði í tí tilfari, tú hefur funnið. Eitt annað krav er, at tú roynir at lýsa málið so *objektivt*, sum til ber, tað merkir, at tú roynir at leggja til viks egnar persónligar sannføringar og hugsanir.

At tað er sera trupult at siga nakað endaliga satt um nakað, sum hent er fyri langari tíð síðani, sæst í, hvussu ósamdir søgufrøðingar kunnu vera um eitt evni. Til eru stórir „skúlar“, sum stuðla antin øðrum ella hinum „sannleikanum“. Tó er semja um avgerandi fakta. Tað er t.d. eingin, sum kundi funnið uppá at noktað fyri, at fyrri heimsbardagi hefur verið.

Skal tú klára teg sum søgufrøðing er eisini avgerandi, at tú dugir væl at fortelja. Tú skalt klára at bera fram kunnleika tín og innlit tíni á ein hátt, sum vekir lesarans áhuga.

Nú er tað tú, sum skal granska og skriva ein søgutekst! Set tær fyri at leita fram upplýsingar frá álitandi keldum.

1. Wikipedia kann ikki brúkast sum kelda, um tú skalt skriva ein søgutekst. Finn útav, hví so er.
2. Far og kanna sjúkuna, sum herjaði í 1918, ið nevnist spanska sjúkan. Leita fram upplýsingar um, hvør sjúka talan er um. Hvussu mong doyðu? Hvussu stór var spjaðingin? Hvussu varð sjúkan bast? Rakti hon líka hart í øllum londum og samfelagsstættum? Tað er upp til tín, hvussu nógvar ella fáa upplýsingar, tú vilt finna – tað snýr seg í roynd og veru einans um, hvussu ”djúpt” tú gravar. Um tú ongar upplýsingar finnur, ið kunnu svara onkrum av ávegis-spurningum tínum, skalt tú greiða frá, hví so man vera.
3. Skriva eina søgu ”grein” um sponsku sjúkuna. Set tær fyri at gera tekstin áhugaverdan og lesiligan. Kanska finnur tú eina mynd, sum kann lýsa tekstin hjá tær? Gloym ikki at uppgeva tínar keldur!
4. Legg fram tekstin fyri tínum floksfeløgum. Samanber tykkara tekstir. Hava tit funnið somu upplýsingarnar? Um ikki roynið so at finna fram til, hvør tykkara hefur rætt!

Hvør eri eg?

Vel rætta svarið og set bókstavin í rútin.

1. ☐ Fólkaræði riggar ikki! Tað skilja øll, ikki so? Skulu vit gera tankarnar hjá Karl Marx til veruleika, má kollveltingin gjøgnumførast við valdi.	A Ein svartabørshandlari
2. ☐ Hví skal eg vera nøgd við at vera ein annað floks borgari? Um eingin lurta, noyðist eg at taka mær onnur ráð fyri – sum til dømis at kasta meg út fyri ein hest!	Á Gavrillo Princip
3. ☐ Øll skulu sleppa at atkvøða! Harafrat krevji eg, at arbeiðsdagurin verður 8 tímar. Hetta landið má gerast meiri rættvíst. Kanska eg kundi fingið tey liberalu við mær?	B Ein suffragetta
4. ☐ Sum lívið er undarligt! Ta einu lötuna verði eg heiðraður sum ein gudur og eti bert tað besta, ið til er, og sovi á teimum fínastu løkunum. Nú siti eg her í einari smáttu í Sibiria saman við familjuni.	D Wilson forseti
5. ☐ Hví skuldi eg stúrt? Eg skal bara á eina lítla útferð til París.	Ð Nikolei 2.
6. ☐ Bilurin steðgar! So er tað nú. Eg má gera tað fyri mítt fólk. Eg skal skjóta krúnprinsin!	E Otto Dix
7. ☐ Hyggur tú at málningunum hjá mær, skilir tú kanska, hvat eg haldi um kríggj. Tað er ørskapur!	F Lenin
8. ☐ Skamtanarkort? Nei, tær tørvar eingi skamtanarkort. Eg havi alt, tú kanst ímynda tær. Hevur tú pengar, havi eg tað, tær tørvar.	G Hjalmar Branting
9. ☐ Eg vil ikki draga land mítt upp í kríggið, men nú havi eg einki val. Fólkinum umborð á Lusitanu mugu ikki vera deyð til fánýtis. Vit hava eisini útflutningin at hugsa um.	H Ein týskur hermaður
10. ☐ Tað er ikki rættvíst, at eg skal fáa skyldina fyri, at fólk ikki fær nóg mikið at eta. Er tað kanska eg, sum byrjaði kríggið? Svøríki er jú uttanveltað!	I Hammarskjöld

Minnist tú?

	1	X	2
1. Hvussu leingi hevði tað verið friður í Evropa, áðrenn fyrra heimskríggj byrjaði? 1) Í 25 ár X) Í 5 ár 2) Í 40 ár			
2. Hvussu kallaðist ætlanin hjá týskarum at fara útum París? 1) Molotovætlanin X) Schlieffenætlanin 2) Ribbentropætlanin			
3. Hvussu æt seinasti zarurin í Russlandi? 1) Nikolei 2. X) Vladimir 2. 2) Pætur Mikli			
4. Hvussu æt týski keisarin? 1) Petur 2. X) Vilhelm 2. 2) Otto 4.			
5. Norðurlond vóru ikki krígsførandi, t.e. tey vóru: 1) Partisanar X) Partísk 2) Uttanveltað			
6. Hvussu kallaðust bretska kvinnurnar, ið stríddust fyri kvinnuligum atkvøðurætti? 1) Atkvøðu systrar X) Flagellantur 2) Suffragettur			
7. Hvør partur vann Finska borgarakríggið? 1) Tey kollveltingar-sinnaðu X) Tey Hvítu 2) Tey Reyðu			
8. Hvussu nógv fólk mistu lívið í russiska borgarakrígnum? 1) Uml. 10 milliónir X) Uml. 500.000 2) Uml. 1 millión			
9. Hvussu kallaðist ótespiliga gassið, ið var brúkt sum vápn í fyrra heimskríggnum? 1) Sinnopsgass X) Vátgass 2) Zyklon B			
10. Hvussu kallaðist loynifelagsskapurin, sum Gavrilo Princip var við í? 1) Reyði nelikurin X) Hvíta Rósan 2) Svarta hondin			

Svar: Hvør eri eg?

1. F
2. B
3. G
4. Ð
5. H
6. Á
7. E
8. A
9. D
10. I

Svar: Minnist tú?

	1	X	2
1.			2
2.		X	
3.	1		
4.		X	
5.			2
6.			2
7.		X	
8.	1		
9.	1		
10.			2